

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright
31. 05. 2012.

Alfredo M. Bonanno

Uništimo rad

Alfredo M. Bonanno
Uništimo rad
1995

Prvo talijansko izdanje: "Anarchismo", br. 73, 05/1995, Catania, Italia

<http://anarhisticka-biblioteka.net>

1995

Rad je pojam koji sve češće susrećemo u novinama, na akademskim predavanjima i konferencijama, u papinim homilijama, u predizbornim političkim debatama, te čak u anarhističkim člancima i brošurama.

Velika pitanja koja se postavljaju su: kako riješiti rastuću nezaposlenost? Kako ponovno dodijeliti neki smisao radnoj stručnosti koju penalizira novi industrijski razvoj? Kako pronaći alternative tradicionalnom radu? I kako, na koncu (a to je nivo razmišljanja brojnih drugova), ukinuti rad ili svesti ga na najminimalniju razinu neophodnosti?

Moram odmah naglasiti da nam ne pripada nijedno od ovih pitanja. Ne zanimaju nas političke preokupacije osoba koje u nezaposlenosti vide opasnost za demokraciju i red. Ne dodiruje nas nostalgija za izgubljenom stručnosti. A još nas manje oduševljavaju tkalci alternativnih teorija o oslobođenju od masovnog rada u tvornici ili od intelektualnog rada pod nadzorom razvijenog industrijskog plana. I na isti način, ne tiče nas se ukidanje rada ili njegovo svođenje na podnošljivi minimum, da bi se stvorio jedan život, tako zamišljen, ispunjen i sretan. Iza svega toga uvijek stoji više ili manje kukasta šaka onih koji žele upravljati našom egzistencijom, koji misle umjesto nas ili nam, pristojnim manirima, savjetuju da razmišljamo kao oni.

Mi želimo uništiti rad. Radi se, kao što ćemo pokušati objasniti, o potpunoj drugačijoj stvari. No, krenimo redom.

Postindustrijsko je društvo, na koje ćemo se kasnije vratiti, riješilo problem nezaposlenosti, barem u određenim granicama, dislocirajući radnu snagu u fleksibilne sektore, kojima se lako upravlja i nadzire. Danas, pod svjetlom činjenica, društvena prijetnja nezaposlenosti je više teorijska nego realna, koristi se kao sredstvo političkog zastrašivanja kako bi se široki slojevi odvratili od organizacionih nakana koji bi doveli u sumnju, premda na minimalnim razinama, programske odluke neoliberalizma, osobito na međunarodnom nivou. Budući da je lakše nadzirati zaposlenika u ulozi kvalificiranog radnika, pošto je privržen radnom mjestu i karijeri u proizvodnoj jedinici koja ga ugošćuje, svi, čak i Crkvene hijerarhije, insistiraju, u ime tog istog nadzora, na zapošljavanju, to jest na smanjenju nezaposlenosti. Ne zato što ova potonja, sama po sebi, s proizvodne strane gledišta, predstavlja opasnost, baš naprotiv, zato što bi izvor opasnosti mogao biti sâmo iskustvo fleksibilnosti, koje je već postalo neophodno u radnim organizacijama. Oduzimanje točno

određenog socijalnog identiteta radniku prouzrokuje moguće disgregacijske posljedice koje, srednjoročno, otežavaju nadzor. Upravo to žele reći institucionalne jeremijade o nezaposlenosti.

Na isti način, interesi cjelokupnog produktivnog sustava uskraćuju visoko profesionalnu obuku većini radnika. Jučerašnja potraga za stručnošću zamijenjena je današnjom potražnjom za fleksibilnošću, to jest za prilagodbom na stalne promjene radnih zadataka, na prijelaze iz poduzeća u poduzeće, u biti na život pun promjena u službi potreba poslodavaca. Danas se rečena prilagodljivost programira već u školi, izostavljajući kulturne elemente institucionalnoga karaktera koji su nekada bili dio minimalne tehničke naobrazbe, na kojoj je svijet rada gradio pravu i istinsku stručnost. Što ne znači da danas nisu potrebne visoke razine stručnosti, ali radi se samo o nekoliko tisuća pojedinaca koji se izobrazuju na postdiplomskim studijima (masterima), ponekada na trošak velikih poduzeća, koja se na taj način pokušavaju dočepati subjekata koji su vrlo raspoloživi podvrći se indoktrinaciji i, po prirodnom slijedu stvari, kondicioniranju.

U prošlosti, čak i nedavnoj, svijet rada je posjedovao svoje jasno obilježje: željeznu disciplinu, mjerenje vremena za montažne trake, pažljive preventivne i naknadne kontrole nad činovnicima, sve do registriranja i otkaza zbog banalnog vanserijskog ponašanja. Izdržati na radnom mjestu značilo je pokoriti se, poprimiti mentalitet vojnog tipa, naučiti ponekad složene a ponekad jednostavne procedure, primijeniti te iste procedure, identificirati se s njima, misliti da se vlastito ja, vlastiti način života, u osnovi sve bitno što može postojati na svijetu, ideje i odnosi, nalaze sažeti u njima. Zaposlenik je živio u poduzeću, bio u prijateljskim odnosima s radnim kolegama, u slobodno je vrijeme pričao o problemima posla, posjećivao je strukture tipa *dopolavoro*,¹ a kad je odlazio na godišnji odmor išao je s obiteljima radnih kolega. Da bi okončali prizzor, nadasve u velikim poduzećima, društvene inicijative vezivale su razne obitelji periodičnim razonodama i izletima, djeca su polazila škole koje je ponekad financiralo to isto poduzeće, a kad se odlazilo u mirovinu

uzimaju u obzir rad samo u svrhu njegovog brisanja iz realnosti mogućih stvari.

---

¹ Organizacija koja je okupljala radnike i činovnike u korporativnom društvu za vrijeme fašizma u Italiji (i u našim krajevima koji su joj pripadali, npr. u Zadru), a uspjele su preživjeti i nakon Drugog svjetskog rata.

za gomilanje bogatstva i prestiža, većih no što su naslijedili. No, i kad bi se ograničili na brojne primjere rasipanja imovinom, o kojima nas žuta štampa pravovremeno obavještava, morali bi ipak priznati da se i ovaj očajan soj trudi oko svog posla, oko svojih dosadnih društvenih odnosa i živi u strahu od otmica i agresija. I to je rad, i budući da se obavlja po svim pravilima prinudnog rada postaje pravi i istinski posao, gdje je izrabljivač ovih izrabljivača, naizmjenično, ili osobna pohlepa ili vlastiti strah.

Ipak, mislim da rijetki smatraju odbijanjem rada prihvaćanje smrtno dosade, stalnu neaktivnost u obrambenom stavu da bi izbjegli tuđe zamke koje bi ih mogle ponukati da nešto učine uz poticanja i laskanja, mada ne više u ime potrebe, nego, recimo, ideala ili osobne privrženosti ili prijateljstva ili tko zna koje druge vragolije koja bi mogla naškoditi postignutom uvjetu potpunog zadovoljstva.

Ovakva situacija je besmislena.

Naprotiv, smatram da se odbijanje rada može identificirati, kao prvo, sa željom da činimo stvari koje volimo, dakle sa kvalitativnom transformacijom prinudnog rada u slobodno djelovanje, to jest u akciju (o navedenoj sam temi napisao, prije mnogo godina, dugački članak objavljen u prvom broju časopisa "Pantagruel", koji je s mnogih aspekata još danas i valjan). No, aktivan uvjet, slobodno djelovanje ne dostiže se jednom zauvijek. Ne može nikada pripadati situaciji koja je izvan nas, koja se sručila na nas, kao na primjer veliko nasljedstvo ili prihod opljačkane banke. Ove zgrade mogu biti šansa, slučajnost, željena ili ne, koja može a i ne mora biti slučajna, koja može pomoći usavršavanju nacrtu u tijeku, ali ne može biti završni i determinirajući uvjet. Kad bi ovom nacrtu nedostajao zamisao života, u najdubljem smislu riječi, nikakva svota novca neće nas nikada osloboditi potrebe za radom, to jest prinudnog rada, potaknuti novom vrstom potrebe, koja neće više biti bijeda već dosada, ili postignuta društvena pozicija, ili želja za sve većim količinama bogatstva ili pak čitav spektar simbola društvenog statusa prikladan novostečenom bogatstvu.

Dilema se rješava produbljenjem vlastitog kreativnog nacrtu ili, rečeno drugim riječima, razmatranjem pitanja "što učiniti s vlastitim životom i sa sredstvima koje prisvajamo bez rada?". Ako želimo uništiti rad potrebno je izgraditi putove individualnog i kolektivnog eksperimentiranja, koje

jedno od njih je uzimalo mjesto roditelja. Tako se, savršeno, zatvarao radni krug koji je sadržavao u sebi čitavu radničku ličnost, a i njegove obitelji, sugerirajući mu na taj način potpunu identifikaciju s poduzećem. Sjetite se, primjera radi, na desetine tisuća radnika Fiat-a koji su navijali u Torinu za Agnelijev² nogometni klub Juventus.

Navedeni svijet je u cijelosti nestao. Premda poneki ostatak još funkcionira, nestala je njegova homogenost i zacrtana uniformnost. Njegovo mjesto je zauzeo provizoran i nesiguran radni odnos, u kojem nesigurna budućnost postaje osnova, gdje nedostatak stručnosti znači nedostatak temelja na kojima bi radnik gradi svoj osobni život. Navedenim elementima trebamo nadodati i manjkavost drugačijih planova rasta, opipljivih interesa, koji se ne bi svodili na zaradu dostatnu za spajanje kraja s krajem ili plaćanje kredita za stan.

Dakle, u prethodnim uvjetima udaljavanje od rada konfiguriralo se kao oblik potrage za alternativnim načinom rada, kao ponovno prisvajanje proizvodne kreativnosti koju je kapitalistički mehanizam oteo. Model je bio odbijanje discipline, sabotaza proizvodne linije u svrhu usporavanja opresivnog tempa, potraga za odsječcima vremena, zbrojem pojedinih minuta, oduzetih alienaciji. Na taj način je slobodno vrijeme, ne-institucionalizirano, ukradeno pažljivom nadzoru poduzeća, dobivalo dodatnu vrijednost. Disalo se izvan zatvorskog ritma tvornice ili ureda. Kao što možemo primijetiti, navedeni univerzum nije prikladan današnjim uvjetima proizvodne organizacije, a daleko manje njenim razvojnim planovima.

K tome, u prethodnim uvjetima, koji se u osnovnim linijama nisu mnogo razlikovali od primitivnih tvorničkih struktura, kada su radnu snagu (pobjeglu iz engleskih i škotskih sela) po prvi puta, doslovno rečeno, zatvorili u tekstilne tvornice izgrađene velikim britanskim kapitalom, akumuliranim kroz više od dva stoljeća gusarenja, u tim je uvjetima uživanje u pronađenom vremenu bilo gotovo odmah zatrovano nedostatkom nekog drugog smisla izvan okvira radne sredine. Drugim riječima, vrijeme se osvajalo samo u smislu uštede fizičkog napora, ne zato što se znalo ili htjelo raditi nešto drugo izvan okvira vlastitog posla. Jedan od

² G. Agnelli: predsjednik uprave i najveći dioničar tvornice automobila Fiat; član obitelji koja bila vlasnik tvornice

razloga je bila i privrženost tom vlastitom poslu, dok nas smrt ne razdvoji. Čak ni revolucionarne hipoteze anarhosindikalizma nisu poricale ovaj osnovni uvjet, naprotiv, pripisivale su mu oslobodilačka značenja, predajući sindikatu zadatak izgradnje sutrašnjeg slobodnog društva na temeljima jučerašnjih radnih kategorija.

Dakle, pod ukidanjem rada podrazumijevalo se, do par godina unazad, ukidanje napora, stvaranje alternativnog rada, sretnog i prijatnog, ili, samo u najnaprednijim teorijama i po nekim aspektima vrlo utopističkim i neobičnim, zamjena rada igrom, ali zahtjevnom igrom, sa svim njenim pravilima, koja bi pojedincu dodijelila identitet igrača. Možete mi prigovoriti da analiza logičke kategorije igre obuhvaća mnogo više od same regulirane igre (na primjer šah), da se pod pojmom igre podrazumijeva ludičko ponašanje pojedinca, izražavanje osjećaja (kao što je erotizam ili prava istinska seksualnost), to jest slobodno izražavanje samog sebe na području gestualnosti, manualnosti, umjetnosti, ideja i cjelokupnog skupa ovih elemenata. Naravno, sve je to bilo teoretizirano, počevši od genijalnih intuicija Fouriera, koje se međutim ne razlikuju od benthamskih ideja po kojima bi slijedeći vlastiti interes neizravno i nenamjerno dostigli veću količinu kolektivnog interesa. Činjenica da je dobri trgovački putnik Fourier iskoristio svoja osobna iskustva kao temelje za izgradnju izvanrednog tkiva društvenih odnosa zasnovanih na afinitetima, zaista je vrijedna spomena, međutim ona ostaje i dalje vezana za osnovna pravila rada u smislu globalne organizacije nadzora, a možda i proizvodnje u kapitalističkom smislu.

Zaključak: nije moguće nikakvo ukidanje rada u smislu postupnog osvajanja oslobođenog rada, treba krenuti s destruktivnom metodom. Da vidimo zašto.

Kao prvo i osnovno, sam kapital je demontirao na vrijeme svoju neprikladnu proizvodnu naobrazbu, oduzimajući pojedinom radniku vlastiti radni identitet. Na taj ga je način pretvorio u "alternativno", a da ovaj nije ni primijetio. Sad mu namjerava ubrizgati sva vanjska obilježja formalne slobode. Sloboda izražavanja i oblačenja, varijabilnost zadataka, skroman intelektualan trud, sigurnost procedura i njihova standardizacija potpomognuta jednostavnim priručnicima, usporavanje radnog vremena, zamjena obaveznih procedura robotikom, postupno odvajanje radne

jutra do večeri, zato što će preći u banalnost, zato što ćemo se osjećati obavijeni mamurlukom koji premda nam s jedne strane pruža ugodu, s druge nas deprimira, daje osjećaj beskorisnosti.

Uzeti novac sa mjesta gdje se nalazi također je igra koja ima svoja pravila i može degenerirati u autoteličnu profesionalnost, pretvoriti se, dakle, u puno radno vrijeme sa svim svojim posljedicama. No, radi se o zanimljivoj i korisnoj igri sa točke gledišta jedne zrele svijesti, koja ne prihvaća prijevare konzumizma, uvijek spremnog na proždiranje onog što smo uspjeli otrgnuti sveopćem ekonomskom sustavu. Ovdje je također potrebno prevladati moralnu barijeru koju su u nama izgradili, potrebna je fraktura koja bi se postavila s one strane problema. Posegnuti za tuđim vlasništvom je, i za revolucionara, stvar velikog rizika, ne samo iz striktno legalnih razloga, već u prvom redu moralnih. Važno je razjasniti ovaj posljednji aspekt, zato što se radi o prevladavanju one iste prepreke koja je tjerala u plač nekadašnjeg radnika pred oštećenom tvornicom. Vlasničku smo sakralnost usisali s majčinim mlijekom i nećemo se tako lako riješiti. Radije ćemo se doživotno prostituirati poslodavcu i zadržati čistu savjest, da smo obavili svoju dužnost, da smo i mi, mada skromno, pridonijeli proizvodnji BDP-a, iz kojeg će punim rukama grabiti političari koji se brinu o sudbini nacije, koji će pravodobno raspršiti sve skrupule da bi prisvojili ono što smo mi s naporom akumulirali.

Međutim, osnovni aspekt nacrtu za uništenje rada je vezan za najvišu moguću razinu kreativnosti. Što će nam novac svih banaka koje ćemo uspjeti opljačkati ako se sve što znamo učiniti svodi na kupovinu velikog automobila, izgradnju lijepe kuće, odlazak u disko-klub, gomilanje beskorisnih potreba i smrtno dosađivanje do iduće pljačke. Što u biti sistematično čine brojni pljačkaši banaka koje sam upoznao u zatvoru. Ako mnogi drugovi koji su čitav život u besparici smatraju da je to način na koji će zadovoljiti neke svoje hirove, neka izvole, pronaći će deziluzije jednake svakom drugom poslu, možda kratkoročno neisplativom, ali zacijelo nešto manje opasnom, dugoročno gledano.

Zamišljati odbijanje rada kao apatično prihvaćanje neaktivnosti je posljedica pogrešne predodžbe koju svi robovi rada imaju o osobama koje nisu nikada u životu radile. Ovi potonji, takozvani privilegirani rođenjem, nasljednici ogromnih imovina, gotovo uvijek su neumorni radnici koji svoje snage i svoj intelekt koriste za izrabljivanje drugih te

poduzetnosti, potreban nam je vlastiti nacrt za uništenje rada, ne smijemo se ograničiti na smanjenje šteta zato što je i sâm kapital zainteresiran za smanjenje šteta, ali ne da bi održao na životu radnu snagu nešto manje stresnu, nego predmet vlastite tržišne ponude, to jest dostatnu potražnju.

Sad postaju aktualna neka razmatranja koja su već izgledala kao dio prošlosti.

Nemoguće je uništiti mentalitet. U biti, profesionalni mentalitet, koji se realizirao kroz političko ili obrambeno – sindikalno grupiranje, pa čak i u anarhosindikalističkim oblicima, nije se mogao uništiti izvana. Nije to mogla postići ni sabotaža. Kad je ova potonja i korištena, bila je samo sredstvo zastrašivanja vlasnika, znak naprednije borbe u odnosu na štrajk, da bi se obznanila veća odlučnost naspram drugih, ali uvijek spremni na obustava napada čim bi zahtjevi bili prihvaćeni.

No, destruktivno sredstvo ne napada posredno profit, kao štrajk, već neposredno napada proizvodni sustav, na izvoru ili na ušću, sredstva proizvodnje ili gotove proizvode, nije bitno, ono napada realizaciju na djelu ili već okončanu. Što znači da djeluje bez obzira na postojanje radnog odnosa, ne napada da bi se nešto dobilo, ili samo da bi se nešto dobilo, već i, a rekao bih i poglavito, da bi se uništilo. A predmet uništavanja je, mada ostaje vlasništvo kapitala, ako dobro razmislimo, uvijek rad, budući da se radi o onom što se dobilo posredstvom rada, proizvod, i sredstva proizvodnje i gotovi proizvodi. Tek danas bolje razumijemo užas koji su osjećali mnogi radnici naspram sabotaže. Ovdje govorim naravno o radnicima kojima je jedan sasvim ovisnički život izgradio teško izbrisiv društveni identitet. Osobno sam vidio radnike plakati pri napadu na njihovu tvornicu, i djelomično uništenu, zato što su na ovom mjestu smrti vidjeli izravno napadnut i uništen važan dio njihovog života, a taj je život, mada mizeran i vrijedan prezira, bio jedini koji su imali, jedini koji su iskusili.

Dakako, za napad je potreban nacrt, to jest jedan identitet planski definiran, svjesnost namjera, naročito kad te namjere smatramo igrom, doživljavamo ih kao igru. A sabotaža je fascinantna igra, no ne može biti jedina koju bi željeli igrati. Trebamo imati na raspolaganju mnoštvo igara, raznovrsnih i često međusobno oprečnih, kako bi izbjegli da se monotonija jedne od njih ili skup pravila pretvori u još jedan dosadan i repetitivan posao. I voditi ljubav je igra, ali ne možemo je igrati od

jedinice od proizvođača, sve navedeno izgrađuje jedan drugačiji model koji ne pristaje liku radnika iz prethodnih generacija.

Insistirati na povratku oduzetog vremena značilo bi steći vlasništvo nad dodatnim vremenskim jedinicama koje bi se punopravno uključile u rastući broj drugih diskrecijskih jedinica obustave rada, nepojmljivih proizvođaču. Rezultat bi mogao biti samo povećanje osjećaja panike, a ne mogućnost sastavljanja nacrtu koji bi nadomjestio unajmljeni proizvodni rad u strogom smislu. Dok su jučer revolucionarni teoretičari objašnjavali da je za stjecanje dohotka dovoljna mnogo niža količina rada od današnjeg obaveznog kvantiteta, danas je ta ista teza postala analitički patrimonij postindustrijskog kapitalizma koja se raspravlja na kongresima i sastancima s ciljem restrukturiranja proizvodnje.

Ukinuti rad znači zamijeniti ga minimalnim kvotama rada namijenjenim korisnoj proizvodnji. Mi, danas, ne možemo prihvatiti navedenu teoriju, zato što je istovjetna kapitalističkoj, jedino je njeno razdoblje realizacije drugačije, dok se metode namijenjene njenoj provedbi uopće ne razlikuju. Boriti se za smanjenje, mada konzistentno, recimo dvadeset tjednih sati, radnog vremena, nema revolucionarnog smisla, budući da krči put rješenju nekih problema kapitala, umjesto mogućem sveopćem oslobođenju.

Nezaposlenost kao element pritiska, bio on i minimalan, pronalazeći brojne ispušne ventile u drugačijoj organizaciji marginalnih poslova, trenutno je, čini se, jedina poluga koja tjera proizvodni kapitalistički sustav da pronade rješenje u smanjenju radnog vremena, ali u nedalekoj budućnosti mogle bi se pojaviti druge poluge iz potrebe smanjenja proizvedenih količina, nadasve u međunarodnoj situaciji vojnih ravnoteža koja se više ne dijeli na dvije protivne sile.

Ispušni ventil volontarijata, o kojem se rijetko raspravlja, mada se radi o temi koja zaslužuje veliku pažnju, mogao bi između ostalog ponuditi jedno od operativnih rješenja za smanjenje radnog vremena, a da se istovremeno velike mase, siročad bez nadzora nad jednom trećinom dana, ne zabrinu kako utrošiti vlastito pronadeno vrijeme. Sagledan s tog aspekta, problem nezaposlenosti ne leži više u najozbiljnijoj krizi sadašnjeg proizvodnog sistema, on je konstitucionalno pertinentan njegovoj strukturi, aspekt koji se može institucionalizirati na zvaničnom nivou te iskoristiti kao plansko korištenje slobodnog vremena, dakako

putem tog istog proizvodnog sustava i struktura kreiranih u tu svrhu. Ovakvim rasuđivanjem možemo bolje shvatiti analizu postindustrijskog kapitalizma kao homogenog sistema unutar kojeg pokret krize ne postoji, budući da je pretvoren u jedan od trenutaka samog proizvodnog procesa.

Zalaze, dakle, "alternativni" ideali života utemeljeni na snalaženju. Sitni obrtnički poslovi, mala poduzeća zasnovana na samoproizvodnji, putujući prodavači raznih predmeta, ogrlice. Unutar zagušnih i mračnih dućana proživljene su beskrajne ljudske tragedije u posljednjih dvadeset godina. Mnogobrojne zaista revolucionarne snage pale su u zamku iluzija koje nisu podrazumijevale normalan samostalni rad, već krajnje izrabljivanje, čije su tegobe rasle proporcionalno s ustrajnošću pojedinca da održi na životu svoju kreaturu, da dokaže kako postoje i alternative radu u tvornici. Danas, u preuređenim uvjetima kapitala, vidjeli smo da se upravo navedeni "alternativni" model predlaže na institucionalnom nivou za izlazak iz krize. I kao uvijek, nesposobni da shvate s koje strane puše vjetar, druge potencijalno revolucionarne snage zatvaraju se u elektronske laboratorije i u druge male dućane bez zraka i svjetlosti, da bi se preopteritili poslom i dokazali kako ih je još jednom kapital nadvladao.

Kad bi željeli rečeni problem sažeti u jednostavnu i kratku formulu mogli bismo reći: dok je nekad rad pružao društveni identitet (identitet radnika) koji je u spoju s identitetom građanina formirao savršenog podanika, zato je bijeg s posla bio konkretan revolucionarni pokušaj usmjeren na slamanje gušenja, danas kad kapital više ne pruža društveni identitet radniku, naprotiv, pokušava ga iskoristiti na opći i diferencijalni način, bez perspektive i bez budućnosti, jedini odgovor suprotan radu postaje njegovo uništenje, pronalaženjem osobnog nacrtu, vlastite budućnosti, sasvim novog društvenog identiteta, oprečnog pokušajima nulifikacije koje je postindustrijski kapitalizam pokrenuo.

Veliki dio raznih aktivnosti kojima je u prethodnim desetljećima samosvjesni radnik pokušavao pružati otpor imedijatnom i brutalnom izrabljivanju, smanjujući radnu patnju (metode o kojima bi se mogle napisati stotine stranica), danas su postale konstanta praksa samog kapitala, koji sugerira (kad ne nameće) fragmentaciju radnih jedinica, smanjeno i fleksibilno vrijeme, samoodređenje radnih uvjeta, participaciju u odlukama poduzeća, sastanke o posebnim aspektima proizvodnje, osmišljavanje autonomnih otoka koji su istovremeno klijenti jedni drugima,

kvalitativnu konkurencija i sve ostalo. Arsenal koji je zamijenio klasičnu i monolitnu uniformnost radnog djelovanja već je dosegnuo razine koje pojedina svijest, u strogom smislu, ne može više kontrolirati. To jest, radnik pojedinac se uvijek nalazi naspram mogućnosti da padne u neprimjetnu zamku, u kojoj će na koncu trampiti svoju borbenost, mada potencijalnu, za sitne pogodnosti, koje su nekada bile samoodređene i mogle su se stoga smatrati dijelom velikog pokreta borbe protiv rada, danas, budući da su dozvoljene, predstavljaju jedan od aspekata rada, upravo onog koji sadrži najbitnija obilježja nadzora i osvajanja.

Ako se moramo igrati našim životima i u našim životima, moramo prije naučiti i moramo mi sami utvrditi pravila igre, ili moramo zacrtati ova pravila tako da su nama jasna a nerazumljivi labirinti drugima. Ne možemo tvrditi, uopćeno, da igra s pravilima i dalje predstavlja rad (mada je istinito, kao što smo rekli), a kad nestanu ta ista pravila da se radi o slobodnoj igri te stoga oslobađajućoj. Odsutnost pravila nije sinonim slobode. Prisutnost nametnutih pravila, čije je izvršenje podvrgnuto nadzoru i kaznama, sinonim je ropstva. A rad je uvijek bio to i neće nikada moći biti nešto drugo, iz svih navedenih razloga i onih koje smo zaboravili navesti. Međutim, odsutnost pravila može se pretvoriti u drugačiju tiraniju, možda i goru. Ako je slobodan dogovor pravilo, ja ga namjeravam poštivati, a istovremeno očekujem da ga i ostali, moji drugovi u dogovoru, poštuju. Nadasve kad se radi o igri mog života i kad je moj život u igri. Odsutnost pravila bi me odvela u ralje tiranije neizvjesnosti, premda je ona danas jeza za moju svakodnevnu dozu adrenalina, sutra mi već ne bi mogla odgovarati, odnosno, siguran sam da mi ne bi više odgovarala.

Osim toga, pravila slobodno izabrana izgrađuju moj identitet, moje biti među drugima, ali moje biti pojedinac svjestan samoga sebe i željan iskrenosti prema drugima, živjeti u svijetu nastanjenom slobodnim bićima, vitalno slobodnim koji su u stanju samostalno odlučivati. Štoviše, u jednom svijetu koji se kreće prema prividnoj slobodi, odsutnosti strogih pravila, barem u svijetu proizvodnje. Da nas ne bi još jednom očaralo smanjeno radno vrijeme, fleksibilno, programirano po volji, plaćeni godišnji odmor, egzotičan i personaliziran, da nas ne bi prevarila povećanja dohodaka, prijevremena umirovljenja, nepovratni krediti za samostalne